

Spis staropolskich ksiąg miejskich powiatu radom[szczań]skiego z 1855 roku

Piotr Szkutnik

PL ISSN 0023-5881, e-ISSN: 2719-6496

DOI: <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1.003>

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/275791>

Jak cytować

Szkutnik, P. (2023). Spis staropolskich ksiąg miejskich powiatu radom[szczań]skiego z 1855 roku. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 71(1), 37–56. <https://doi.org/10.23858/KHKM71.2023.1.003>

Piotr Szkutnik*

Spis staropolskich ksiąg miejskich powiatu radom[szczań]skiego z 1855 roku

Inventory of Old Polish town records of the
Radomsko District from 1855

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie losów staropolskich ksiąg miejskich powiatu radom[szczań]skiego w okresie zaborów, a przede wszystkim prezentacja ich dziewiętnastowiecznego wykazu. Akta powiatu radomszczańskiego w okresie Księstwa Warszawskiego z kancelarii miejskich przeniesiono do archiwum hipotecznego powiatu. Podczas ich przekazywania do Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie w 1855 r. powstał spis. Z Piotrkowa księgi zostały przewiezione w 1882 r. do Warszawy, gdzie w większości spłonęły w 1944 r. Spis opisuje 107 ksiąg pochodzących z sześciu miast powiatu. Analiza spisu, przy pomocy metody porównawczej i statystycznej, pozwoliła przyporządkować poszczególne zachowane księgi do widniejących w dziewiętnastowiecznym wykazie oraz umożliwiła ustalenie wielkości strat poniesionych w tym zasobie w czasie II wojny światowej. Porównanie stanu pierwotnego akt miejskich z obecnym ukazuje skalę zniszczeń. Zachowało się zaledwie 16% ksiąg, stanowiących akta jedynie dwóch z sześciu miast powiatu.

Słowa kluczowe: archiwistyka, staropolskie księgi miejskie, Radomsko, XIX wiek, inwentarz

Abstract: The purpose of this paper is to present the fate of the Old Polish town records of the Radomsko District during the partitions of Poland, and most of all present to the readers their 19th-century inventory. At the time of the Duchy of Warsaw, the records of the Radomsko District were transferred from the town chancelleries to the regional land and mortgage archives. In 1855, during their transfer to the Archives of Historical Records in Piotrków Trybunalski, they were inventoried. The records were moved again in 1882, this time from Piotrków Trybunalski to Warsaw, where most of them were burned in 1944. The inventory lists 107 books from six towns in the district. Based on the comparative and statistical analysis of the inventory it was possible to assign surviving books to those enumerated in the 19th-century inventory and determine the extent of the losses in this resource caused during World War II. The comparison of the original state of the town records with the current *status quo* reveals the true extent of the damage. Only 16% of the books have survived, constituting records from only two out of the district's six towns.

Key words: archival science, old Polish town books, Radomsko, 19th century, inventory

* dr Piotr Szkutnik, Instytut Historii, Uniwersytet Łódzki
piotr.szkutnik@uni.lodz.pl; <https://orcid.org/0000-0001-6086-2655>

- I. Wstęp. II. Akta miejskie po rozbiorach. III. Koncentracja akt na obszarze powiatu.
IV. Przemieszczenie akt do Warszawy. V. Konkordancja sygnatur.
VI. Skala zniszczeń. VII. Zakończenie

I. Wstęp

Najstarsze księgi miejskie¹ powstały w końcu XIII w.² Z czasów średniowiecza na ziemiach polskich zachowało się ich niewiele³, w większości pochodzą z okresu nowożytnego. Księgi miejskie są podstawowym źródłem umożliwiającym odtworzenie dziejów miast w okresie staropolskim⁴. Niestety dla wielu z nich te cenne źródła nie zachowały się⁵. Przyczyniły się do tego zniszczenia archiwaliów, zwłaszcza w wyniku spalania zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie we wrześniu 1944 r.⁶ Ustalenie danych o unicestwionej wówczas dokumentacji utrudnia jednoczesna zagłada inwentarzy. Próby odtworzenia przedwojennego stanu akt staropolskich podjął się Adam Wolff, opracowując wykaz strat Archiwum Głównego Akt Dawnych w czasie II wojny światowej⁷. Opierał się głównie na spisie z 1872 r. przeprowadzonym przez Erazma Ratymunda Goldmana, archiwistę Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie⁸. Wylicza on przede wszystkim akta sądów szlacheckich oraz miejskich. Spis ten stanowi zestawienie sumaryczne liczby ksiąg, z podaniem cezur chronologicznych, nazw serii, czasem formatu księgi. Nie opisano w nim poszczególnych jednostek. Bardziej szczegółowy opis dotyczy Archiwum Akt Dawnych Guberni Warszawskiej w Warszawie oraz Archiwum Akt Dawnych Guberni Kaliskiej w Sieradzu i Piotrkowie⁹. Zróżnicowanie szczegółowości opisu wynikało zapewne z zakresu opracowania tych zasobów i stopnia orientacji w archiwaliach samego twórcy wykazu. Najszerzą wiedzę E.R. Goldman posiadał, co oczywiste, odnośnie archiwum znajdującego się pod jego pieczęcią. W skład zasobu archiwum w Piotrkowie wchodziły również księgi miejskie, którym w spisie poświęcił najmniej uwagi. Zespoły ksiąg miejskich, w archiwach dokładnie opisanych przez E.R. Goldmana, przeważnie nie są podzielone na działy, co różni je od wykazów ksiąg ziemskich i grodzkich. Tym bardziej cenny jest szczegółowy spis części tych ksiąg, pochodzących z powiatu radom[szczań]skiego.

II. Akta miejskie po rozbiorach

Pruski patent notyfikacyjny z 8 maja 1793 r. zakazał działalności istniejącym sądom. W miastach Prus Południowych wprowadzono urząd burmistrza sprawiedliwości/sądowego – *Juristischer Bürgermeister* — z kompetencjami dawnych sądów wójtowskich¹⁰. Mimo formalnego za-

¹ Grulkowski M. 2013.

² Na terenie Niemiec, zob. np. Superczyński M. 2021, s. 63.

³ W zestawieniu ksiąg miejskich sprzed 1500 r. nie miéści się żaden z omawianych zespołów, zob. np. Samsonowicz H. 1997; na temat ksiąg miejskich z tego okresu patrz też: Bartoszewicz A. 2012, s. 14–19; Testamenty. 2017, s. 7–17.

⁴ Stąd stają się podstawą źródłową monografii, np. Sieradz. 2014.

⁵ Przykładowo w Wielkopolsce księgi zachowały się dla jedynie 41 spośród 128 miast istniejących do XVIII w., zob. np. Frańs M. 2018, s. 40.

⁶ Wróbel-Lipowa K. 1991/1992, s. 496.

⁷ Wolff A. 1957, s. 178.

⁸ Wolff A. 1957, s. 176; Jaworski R. 2016, s. 93.

⁹ Jaworski R. 2017.

¹⁰ Włodarczyk Z. 2015, s. 102.

mknięcia sądów księgi miejskie pozostawiono w magistratach miast, a czasem domach byłych burmistrzów czy kościołach¹¹; w niektórych przypadkach były one nadal prowadzone¹².

Falszerstwa dokonywane w XIX w. w dawnych księgach wymusiły konieczność lepszej kontroli, stąd pojawił się zamiar ich scentralizowania w archiwach¹³. Pomysł stworzenia sieci archiwalnej powstał już w Księstwie Warszawskim. We wrześniu 1808 r. powołano Archiwum Ogólne Krajowe z siedzibą w Warszawie, w którym planowano skoncentrować akta przedrozbiorowe, do czego jednak nie doszło¹⁴.

Na początku 1810 r., w ramach kontynuacji zapoczątkowanej dwa lata wcześniej inicjatywy, magistraty miast miały przekazać „starsze akta” do sądów pokoju. Wtedy to duże liczby akt i ksiąg miejskich znalazły się w archiwach sądowych¹⁵. Akta miast trafiły pod opiekę pisarzy aktowych mianowanych przy każdym sądzie pokoju jako notariusze trzeciego stopnia¹⁶. Notariuszom zostały wówczas powierzone obowiązki konserwatorów hipotek, a więc prowadzenie i utrzymywanie ksiąg hipotecznych przy sądach pokoju. Przejęte przez notariusza księgi miejskie¹⁷ były przydatne w jego codziennej praktyce, zwłaszcza gdy dana transakcja wymagała powołania się na tytuł prawny sprzed 1808 r. Rejenci okręgowi posiadali kancelarie we własnych mieszkaniach¹⁸. Księgi miejskie były przekazywane też do archiwów przy trybunałach cywilnych¹⁹. Proces przejmowania ksiąg przez sądy pokoju dokumentują protokoły czynności. W księdze miasta Firleja adnotowano jej wydanie w 1810 r. przez ławnika burmistrzowi, który przekazał ją do depozytu sądu pokoju w Lubartowie. Na innej karcie tej samej księgi spisano sumariusz ksiąg miasta, oddanych w 1811 r. przez burmistrza i radnych do sądu pokoju powiatu lubartowskiego²⁰.

Wobec niezadowolających rezultatów dotychczasowej koncentracji akt w 1812 r. ministerium spraw wewnętrznych Księstwa Warszawskiego ponownie nakazało magistratom przekazać akta staropolskie do sądów pokoju w danym powiecie²¹. Przykładowo księgi miasta Kamionki pierwotnie były przechowywane przez radę, a potem urząd miejski w specjalnej drewnianej skrzyni. Zostały najpierw przekazane do sądu pokoju w Lubartowie, a następnie w 1825 r. do sądu pokoju w Chełmie. Przyjęcia dokonał tamtejszy notariusz oraz konserwator hipoteki, który zajął się ich uporządkowaniem i nadaniem paginacji²². W podobny sposób w 1812 r. księgi z Wąwolnicy znalazły się w Kazimierzu Dolnym, gdzie sporządzono ich spis w 1822 r., po śmierci notariusza i konserwatora powiatu²³. Miasta przekazywały swoje akta bez rejestrów, np. w powiecie warckim również w ręce pisarza aktowego i konserwatora hipotek²⁴.

Akta miejskie departamentu kaliskiego, np. sieradzkie, przechowywano pierwotnie w budynkach magistratów pod nadzorem burmistrzów²⁵. Akta archiwum miasta Kalisza znalazły się następnie pod opieką pisarza aktowego, który nie wykonał jednak ich spisu²⁶. Na mocy decyzji

¹¹ Mencel T. 1959, s. 25–26.

¹² Przykładowo w Praszce, Włodarczyk Z. 2005, s. 114.

¹³ Kulecka A. 2014, s. 286.

¹⁴ Mencel T. 1959, s. 30.

¹⁵ Tomczak A. 1974, s. 105–106.

¹⁶ Mencel T. 1959, s. 30.

¹⁷ Malec D. 2007, s. 63.

¹⁸ Malec D. 2007, s. 69.

¹⁹ Kulecki M. 2008d, s. 182.

²⁰ Księga. 2019, s. 220–221.

²¹ Mencel T. 1959, s. 34–35.

²² Księga. 2009, s. 5–6.

²³ Księgi. 1998, s. 9–10.

²⁴ Mencel T. 1959, s. 33.

²⁵ Mencel T. 1959, s. 32.

²⁶ Mencel T. 1959, s. 31.

namiestnika z 16 marca 1825 r. w miastach wojewódzkich rozpoczęto koncentrację „dawnych akt polskich”²⁷. Jej efekty były wciąż niezadowolające. W 1826 r. przywileje miejskie Kalisza nadal były w nieładzie²⁸. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych 19 listopada 1842 r. nakazała burmistrzom przekazanie wszystkich akt starych (staropolskich, popruskich, poaustriackich) do archiwów gubernialnych, co w niektórych guberniach nastąpiło dopiero po powstaniu styczniowym²⁹. W 1842 r. na polecenie rządu gubernialnego kaliskiego magistrat Kalisza sporządził wreszcie pobieżny wykaz, podając jedynie ściśle liczbę przywilejów na pergaminie oraz ilość skrzyń z aktami. W 1845 r. akta miejskie Kalisza przeniesiono z kościoła do pałacu byłej komisji wojewódzkiej³⁰.

Jeszcze w XVIII w. akta miast mogły posiadać luźne karty i składki, mechanicznie łączone dopiero w związku z zarządzeniem z 1812 r. o przesyłaniu akt do sądów pokoju³¹. Akta staropolskie były składane *in 4°*³², w woluminach i plikach³³. Akcja porządkowania mogła powodować wyodrębnienie/połączenie jednostek bądź zmianę ich zakresu chronologicznego³⁴.

III. Koncentracja akt na obszarze powiatu

Księgi miejskie pierwotnie przechowywano, jak już wspomniano, w skrzyniach³⁵. W Radomsku — w drewnianej skrzyni³⁶. Najprawdopodobniej taką skrzynię z dokumentami miejskimi znalazł Stanisław Sankowski na strychu magistratu Radomska. Umieszczone w niej akta uległy zniszczeniu w czasie II wojny światowej³⁷.

Inwentarz własności miejskiej Radomska z 1804 r. wlicza 37 sztuk ksiąg miejskich oraz 16 sądowych znajdujących się w ratuszu³⁸. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego akta miast całego powiatu skoncentrowano w Radomsku, w klasztorze franciszkanów pod opieką pisarza aktowego Stanisława Kobyłeckiego.

W piśmie z 26 listopada 1810 r. minister sprawiedliwości Feliks Łubieński zażądał „uwiadomienia, tak co do bezpieczeństwa Archiwum Hipotecznego P[owia]tu Radomskiego, jako też co do utensyliów, w które jest opatrzone i innych okoliczności”³⁹. S. Kobyłecki, jako notariusz i konserwator hipoteczny powiatu radomskiego, odebrał zalecenie na poczcie 2 lutego 1811 r., stąd w raporcie dopiero z 16 marca 1811 r. opisał archiwum⁴⁰ w sposób następujący:

„1. Na miejsce abrysu domu na Archiwum P[owia]tu Radomskiego przeznaczonego przesłania, uwiadomiam j[a]śnie w [wielmożneg]o ministra, iż archiwum to, jest w klasztorze księży franciszkanów.

²⁷ Tomczak A. 1982, s. 112; Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. 1989, s. 271.

²⁸ Staszewski J. 1932, s. 121.

²⁹ Tomczak A. 1982, s. 113; Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. 1989, s. 273.

³⁰ Staszewski J. 1932, s. 124.

³¹ Łosowski J. 1989, s. 43.

³² Format księgi *quarto*, zob. np. Górski Z. 1980, s. 118.

³³ Staszewski J. 1932, s. 123.

³⁴ Bartoszewicz A. 2014, s. 164.

³⁵ Goldberg J. 1961, s. 44.

³⁶ Włodarczyk Z. 2015, s. 83, 101.

³⁷ Sankowski S. 1995, s. 4.

³⁸ Włodarczyk Z. 2015, s. 82, 101. Autor nie określił bliżej, co zawierały wspomniane księgi sądowe.

³⁹ APPT, SPOR, sygn. 1, k. 97, 98.

⁴⁰ Modernizacji pisowni dokonano według instrukcji wydawniczej. Litery oddano zgodnie ze współczesnymi zasadami, zamieniając: ij-j, u-ó, y-j, x-ks, z-s. Podwojone litery zastąpiono pojedynczymi: ll-l, pp-p, ss-s. Według obecnych reguł zastosowano wielkie litery. W nawias kwadratowy ujęto odczyt niepewny oraz rozwinięcie skrótu. W niektórych zdaniach wprowadzono przecinki. Zastosowano akapity. Tytuły ksiąg miejskich pozostawiono w oryginalnej wersji; Instrukcja. 1953; Tandecki J., Kopiński K. 2014, s. 173–178.

2. Donoszę oraz, iż miejsce to, od czasu powstania narodu polskiego, jest przez Komisję Początkową⁴¹ i delegowanego konsyliarza z depar[tamentu] kaliskie[go] zajęte, w którym wszystkich magistratur bywszych pruskich wszelkie akta specyfikowane, złożone zostają i te na mocy zlecenia w[ielmożnego] prokuratora, przy Trybunale Kaliskim po skonfrontowaniu podług zaszłych dawniejszych specyfikacji pod dozór urzędu swego od r[oku] 1808 miesiąca września oddane są. Z miejsca tego j[egomościowie] księży franciszkanie chcą mieć dla siebie wynagrodzenie, którego dotąd nie odbierają.

3. Miejsce to, jest murowane z sklepionym sufitem, dach nad nim, jako i nad całym klasztorem z gontów.

4. Od ognia dosyć bezpieczne to miejsce, jako pod górnem sklepieniem jest wilgotne, stąd, że jest dolne i nie pali się ogień w piecu tego miejsca.

5. Kopię urzędową specyfikacji wszelkich aktów, z których się toż archiwum p[owia]tu radomskiego składa, jako też i utensyliów tegoż załączam *in separato*, które to akta dozorowi urzędu swego jako wyżej poleczone zostają.

A że to miejsce skład aktów, podług specyfikacji załączonej będących, ma w klasztorze księży franciszkanów, które to miejsce archiwum zwane, jest o kilkoro staj od miasta Radomska odległe, gdyż księży franciszkanie mają klasztor i kościół za miastem w miejscu Bugaj zwanem, do amtu gidelskiego należnym⁷⁴².

Notariusz wymienił też meble stanowiące wyposażenie archiwum oraz miejsce przetrzymywania akt:

„Utensylia przy powyższej bibliotece aktów w Archiwum Powiatu Radomskiego w Radomsku w klasztorze księży franciszkanów będącego znajdującego się:

1. Szafy gęsto przegradzane, w których powyższe akta są ułożone, tych jest *in numero* 4. Szafy te wszystkie cztery nie zamykane, dnów i wierszchów, nie mają.

2. Stołów wszystkich jest *in numero* 3. Na jednym z tych ułożone są akta, te które miejsca w szafach nie mają.

3. Krzeselków starych wybitych pod skórą *in numero* 6.

4. Ławka drewniana *in numero* 1⁷⁴³.

Opisując bibliotekę tegoż archiwum, pisarz aktowy podał sumaryczne wartości dotyczące przechowywanych tam ksiąg miejskich:

„1 — z magistratu miasta Radomska, protokołów oprawnych sądowniczych i *voluntariae jurisdictionis* odebranych znajdują się ogół sztuk *in numero* 50,

2 — z magistratu miasteczka Brzeźnicy, takż narodowego protokołów odebranych i jako wyżej złożonych *in n[umer]o* 7,

3 — z miasteczka Pajęczno, toż narodowego *in n[umer]o* 13,

4 — z miasteczka Pławna, szlacheckiego *in numero* 1,

5 — z miasteczka Kamińska, też szlacheckiego *in n[umer]o* 6,

6 — z miasteczka Koniecpola, takż szlacheckiego *in n[umer]o* 35⁷⁴⁴.

Oznaczało to, iż koncentracja ksiąg miejskich powiatu radom[szczań]skiego nastąpiła na początku istnienia Księstwa. Liczba ksiąg Radomska zmniejszyła się z 53 w 1804 r. do 50 w 1811 r. W czasie upadku władzy pruskiej część ksiąg mogła zaginąć. W Kamińsku w latach 1806–1807 akta miejskie zostały zrabowane przez miejscowego dziedzica i zwrócone niekompletne⁴⁵.

⁴¹ Chodzi zapewne o Komisję Rządzającą jako rząd tymczasowy Księstwa Warszawskiego działającą w 1807 r., zob. Historia. 1981, s. 89–90.

⁴² APPT, SPOR, sygn. 1, k. 98–98v.

⁴³ APPT, SPOR, sygn. 1, k. 102.

⁴⁴ APPT, SPOR, sygn. 1, k. 101v.

⁴⁵ Goldberg J. 1961, s. 44–45.

Jak już wspomniano, polecenie dotyczące koncentracji ksiąg miejskich ponowiono dwa lata później. Minister sprawiedliwości F. Łubieński w piśmie z 30 marca 1812 r. zawiadomił „prokuratora królewskiego przy Trybunale Cywilnym I[sz]ej Instancji Departamentu Kaliskiego, iż w skutku przedstawienia jej d[nia] 17 lutego r[oku] b[ieżącego] n[umer] 2467/207 względem doznanych trudności w uskutecznieniu, aby akta po bywszych magistratach miejskich, pod dozór pisarzy aktowych oddawane były, wezwał na dniu dzisiejszym j[aśnie] w[ielmożnego] ministra spraw wewnętrznych, aby wszystkim prefektem departamentowym zalecić zechciał, iżby akta dawne miejskie, przywileje, transakcje i inne czynności sądowe zawierające, do archiwów powiatowych oddane zostały”⁴⁶. Wspomniane polecenie 4 kwietnia 1812 r. ów prokurator królewski przekazał pisarzowi aktowemu w Radomsku⁴⁷. Ponowione zarządzenie w skali kraju dowodziło niewykonania poprzedniego, choć z raportu z 1811 r. wynika, iż w powiecie radomszczańskim akta były już skomasowane.

Stanisław Kobylecki był notariuszem w Radomsku w latach 1808–1834, w tym czasie przekazał akta miejskie urzędującemu jednocześnie w Radomsku w latach 1821–1831 notariuszowi Mikołajowi Basińskiemu⁴⁸. Jako regent kancelarii ziemiańskiej powiatu radomskiego M. Basiński w 1828 r. poświadczył kopię dokumentu z 1266 r. zawierającego pierwszą wzmiankę o mieście Radomsku⁴⁹, zaś po zakończeniu urzędowania, 18 stycznia 1832 r. przekazał akta miejskie kolejnemu notariuszowi, Emerykowi Wysockiemu, który pracował w Radomsku w latach 1830–1854, o czym prezesowi Trybunału Cywilnego Guberni Warszawskiej w Kaliszu raportował 14 marca 1851 r. podśędek Sądu Pokoju Okręgu Radomskiego, Marcina Ziółkowski⁵⁰.

W 1828 r.⁵¹, na mocy wspomnianej decyzji namiestnika Królestwa z 1825 r., powstało, z jednoosobową obsadą, Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie⁵². W związku z tym zapadła decyzja o przekazaniu ksiąg miejskich z Radomska do Piotrkowa. Prezes Trybunału Cywilnego Guberni Warszawskiej w Kaliszu w piśmie z 14 czerwca 1855 r. zapytał asesora Kolegialnego Trybunału p.o. podśędka Sądu Pokoju Okręgu Radomskiego w Radomsku, M. Ziółkowskiego⁵³, czy akta miast „koleją żelazną lub innym jakim sposobem, bez żadnego wydatku dla skarbu Królestwa, do Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie przewiezione być mogą?”⁵⁴. Liczył na jego inwencję w zakresie dostarczenia ksiąg do archiwum. „Znając zaś poświęcenie i gorliwość dla służby w[ielmożnego] asesora kolegialnego Ziółkowskiego, asesora trybunału, przekonany jestem, że skuteczne i odpowiednie środki przewiezienia rzeczonych aktów do Piotrkowa obmyśleć postara się i o tem mnie donieść nie omieszka”⁵⁵. M. Ziółkowski 2 lipca 1855 r. odpisał: „mam zażyczyć donieść, że starać się będę takowe wykonać lecz najprędzej jak dopiero w drugiej połowie b[ieżącego] m[iesiąca], gdyż teraz, a szczególnie przy kończącym się kwartale, w braku pisarza zbyt wiele czynności zwłaszcza kryminalnych bardzo pilnych mam do załatwienia”⁵⁶. Korespondencja ujawnia brak środków na transport akt oraz natłok bieżących obowiązków urzędowych, wobec których sprawa archiwaliów była drugorzędna.

M. Ziółkowski dość szybko jednak zrealizował polecenie, które delegował Łukaszowi Janiszewskiemu, notariuszowi urzędującemu w Radomsku w latach 1851–1876⁵⁷. Zapewne po

⁴⁶ APPT, SPOR, sygn. 1, k. 142v.

⁴⁷ APPT, SPOR, sygn. 1, k. 142.

⁴⁸ Kancelarie. B.d., k. nlb.; Jaroszek K. 2004, s. 186–187.

⁴⁹ Sankowski S. 1995, s. 17–18.

⁵⁰ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20.

⁵¹ Szwed R. 1982, s. 253; Matuszak T. 2012, s. 239.

⁵² Tomczak A. 1982, s. 110–115; Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. 1989, s. 270–274.

⁵³ Stefani W. 2017.

⁵⁴ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20.

⁵⁵ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20.

⁵⁶ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20.

⁵⁷ Mieczyski G. 2017.

uprzednim uporządkowaniu ksiąg notariusz sporządził ich wykaz, podpisując się „Janiszewski Regent”. Ł. Janiszewski akta miejskie otrzymał niewątpliwie od wspomnianego E. Wysockiego. Najpewniej po skonfrontowaniu treści ze stanem akt wykaz podpisał również podsedek Ziółkowski — 31 lipca 1855 r. w Radomsku⁵⁸.

Dnia 14 sierpnia 1855 r. M. Ziółkowski przesłał spis do archiwisty Akt Dawnych w Piotrkowie — „w trzech opieczętowanych workach i według tu załączającej się specyfikacji w dwóch egzemplarzach akta dawne polskie, jakie dotąd pod dozorem tutejszego rejenta znajdowały się, do zachowania ich w swoim archiwum”⁵⁹. Przy czym asesor zlecił archiwście zwrot drugiego egzemplarza spisu ksiąg, dzięki czemu możemy obecnie poznać ówczesny stan akt. „Egzemplarz jeden specyfikacji w[ielmożny] pan zachowasz w swych aktach, a drugi zapisawszy na nim zakwitowanie z odbioru spiesznie zwrócić mi zechcesz, dla złożenia stosownego w tym względzie raportu j[asnie] w[ielmożnem]u prezesowi”⁶⁰. Jednocześnie M. Ziółkowski poinformował, również 14 sierpnia 1855 r., wspomnianego prezesa trybunału o odesłaniu „w trzech opieczętowanych workach ksiąg i akt dawnych miast Radomska, Koniecpola, Pajęczna, Brzeźnicy, Kamieńska i Pławna według dołączającej się tu specyfikacji do Archiwum Akt Dawnych Polskich w Piotrkowie”⁶¹. Worki z księgami pomyślnie dotarły do Piotrkowa. Następnie wykaz archiwaliów po skonfrontowaniu z zawartością worków podpisał 31 sierpnia 1855 r. E.R. Goldman, adnotując poniżej: „akta powyższe specyfikacją objęte przy ekspedycji n[umer] 73 w trzech workach opieczętowanych z poczamtu Piotrków pod d[niem] 16/28 b[ieżącego] m[iesiąca] i r[oku] odebrałem i z odebrania takowych kwituję”⁶². E.R. Goldmann jako adiunkt Archiwum Akt Dawnych Guberni Warszawskiej w Piotrkowie tego samego dnia wysłał do M. Ziółkowskiego raport z odebrania ksiąg 6 miast wraz z dwoma specyfikacjami, z informacją o kontroli akt i odesłaniu jednej specyfikacji wraz z pokwitowaniem. Raport w dniu odbioru w sądzie pokoju, 3 września 1855 r., M. Ziółkowski przekazał *ad acta*⁶³.

„Specyfikacja ksiąg miejskich z dawnego rządu polskiego pozostałych”⁶⁴ z powiatu radom[szczań]skiego odebrana przez E.R. Goldmana 28 sierpnia 1855 r. w Piotrkowie prezentuje się następująco (tab. 1).

Specyfikacja stanowi spis zdawczo-odbiorczy akt przekazywanych przez instytucję zdającą. Wykaz posiada łącznie 102 pozycje i wylicza 107 woluminów. Różnica wynika z tego, iż pod nr 1 ksiąg Koniecpola opisano 6 woluminów. Kolejność prezentacji akt poszczególnych ich twórców nie jest alfabetyczna, a jest związana z liczbą ksiąg danego miasta, zaczynając od największej, kończąc na najmniejszej, tj. od 45 pozycji do jednej.

W wykazie większość tytułów ksiąg powtarza się w całości lub częściowo, co uwidacznia użyty skrót *d^e* = czyli *dytto*, *ditto* (wyżej wymieniony)⁶⁵. Jedyne jeden opis nie informuje o wartości tematycznej ksiąg (Koniecpol nr 1). W dziewięciu zamieszczono tytuły w brzmieniu ogólnym, podając, iż były tam zapisy dotyczące różnych czynności (Radomsko nr 25 w połowie, Koniecpol nr 30, Brzeźnica nr 2, Pławno nr 1) oraz wszelkich czynności (Radomsko nr 31, Pajęczna nr: 3, 7, 8, 9). Pozostałe tytuły określają typy zapisów, które dotyczyły: cesji, dekretów (wyroków), kompilacji (ugody), manifestów (skarg), ostatniej woli (testamentów), plenipotencji

⁵⁸ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 31v.

⁵⁹ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20v.

⁶⁰ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 20v.

⁶¹ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 21.

⁶² APPT, SPOR, sygn. 4, k. 31v.

⁶³ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 29. W 1855 r. również w Kaliszu archiwista miejski przekazał księgi miejskie archiwście akt dawnych. Wówczas także powstał spis, który dokładnie wyliczał w sztukach i zakresach chronologicznych księgi miejskie. Zob. Staszewski J. 1932.

⁶⁴ APPT, SPOR, sygn. 4, k. 30–31v.

⁶⁵ Słownik. 1894, s. 141.

Tabela 1. Wykaz ksiąg miejskich powiatu radomszczańskiego z 1855 r.

Źródło: APPT, SPOR, sygn. 4, k. 30–31v

Table 1. Inventory of Old Polish town records of the Radomsko District from 1855

Source: APPT, SPOR, file No. 4, k. 30–31v

Numer bieżący	Wyszczególnienie	Zaczynają się od roku	Kończą się w roku
a) Księgi miejskie Miasta Radomska			
1.	Protokół transakcji recognicji i dekretów	1565	1582
2.	d ^o = ----- d ^o = i d ^o =-----	1540	1595
3.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1610	1626
4.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1611	1631
5.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1633	1675
6.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1642	1664
7.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1675	1690
8.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1605	1644
9.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1631	1630
10.	d ^o = zawierający w sobie manifesta	1723	1733
11.	d ^o = transakcji i recognicji	1695	1763
12.	d ^o = recognicji i dekretów	1665	1775
13.	d ^o = transakcji i recognicji	1700	1759
14.	d ^o = recognicji i manifestów	1701	1713
15.	d ^o = d ^o = i dekretów	1705	1707
16.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1707	1759
17.	d ^o = transakcji i recognicji	1725	1726
18.	d ^o = recognicji, manifestów i dekretów	1726	1733
19.	d ^o = manifestów i dekretów	1735	1746
20.	d ^o = wypisów i sentencji dekretów	1751	1760
21.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1755	1749
22.	d ^o = recognicji i manifestów	1758	1772
23.	d ^o = recognicji i transakcji z jednej połowy od roku	1759	1787
24.	d ^o = manifestów i recognicji	1762	1742
25.	Protokół recognicji i dekretów z jednej strony	1766	1788
	z drugiej strony różnych czynności	1775	1787
26.	Protokół dekretów	1767	1776
27.	d ^o = transakcji i różnych relacji	1768	1785
28.	d ^o = dekretów i recognicji	1776	1778
29.	d ^o = wypisów i sentencji dekretów	1776	1785
30.	d ^o = transakcji	1780	1785
31.	d ^o = wszelkich czynności aktowych	1780	1790
32.	d ^o = różnych kopii dekretowych	1782	1776
33.	d ^o = dekretów i różnych relacji	1784	1787
34.	d ^o = dekretów i recognicji	1784	1793
35.	d ^o = transakcji i relacji	1784	1792
36.	d ^o = recognicji i dekretów	1788	1792
37.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1790	1792
38.	d ^o = transakcji	1791	1797

Numer bieżący	Wyszczególnienie	Zaczynają się od roku	Kończą się w roku
39.	d ^o = wizji, taks i manifestów	1792	1797
40.	d ^o = transakcji	1792	1797
41.	d ^o = dekretów i recognicji	1792	1792
42.	d ^o = ----- d ^o = i transakcji	1792	1797
43.	d ^o = plenipotencji	1792	1795
44.	Różne protokoły	1559	1583
45.	Protokół transakcji i relacji	1797	1807
b) Księgi miejskie Miasta Koniecpcola			
1.	Sześć ksiązek w 4 ^o małych nieoprawnych z lat pomieszanych dawnych		
2.	Księga nieoprawna zebranych różnych transakcji z lat dawniejszych		
3.	Protokoły różne z dawniejszych lat pomieszane		
4.	Protokół języczkowy transakcji i recognicji	1506	1586
5.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =----- d ^o =	1514	1647
6.	d ^o = różnych transakcji	1584	1590
7.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1584	1693
8.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o = i recognicji	1586	1625
9.	d ^o = ----- d ^o = recognicji i dekretów	1591	1613
10.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1608	1615
11.	d ^o = ----- d ^o = transakcji i recognicji	1614	1631
12.	Protokół różnych recognicji	1615	1624
13.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1624	1644
14.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1625	1644
15.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =-----	1647	1689
16.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o = i dekretów	1672	1691
17.	d ^o = ----- d ^o = i transakcji d ^o =	1727	1731
18.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1694	1700
19.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1695	1702
20.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1703	1710
21.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1711	1719
22.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1739	1750
23.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1750	1754
24.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1758	1768
25.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1764	1776
26.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1777	1779
27.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1778	1793
28.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1793	1797
29.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =	1798	1807
30.	d ^o = nieoprawny różnych czynności	1807	1808
c) Księgi miejskie Miasta Pajęczna			
1.	Protokół dekretów i recognicji	1540	1589
2.	d ^o = samych dekretów	1589	1604
3.	d ^o = wszelkich czynności aktowych	1590	1791
4.	d ^o = dekretów i recognicji	1604	1807

Numer bieżący	Wyszczególnienie	Zaczynają się od roku	Kończą się w roku
5.	d ^o = recognicji ostatniej woli	1732	1689
6.	d ^o = rezygnacji, kontraktów i recognicji	1639	1696
7.	d ^o = wszelkich czynności aktowych	1590	1769
8.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o = z jed=	1764	1800
	nej połowy, a z drugiej zaczyna się od	1765	1807
9.	protokół wszelkich czynności	1779	1807
10.	d ^o = samych dekretów	1791	1807
11.	d ^o = manifestów	1792	1795
12.	d ^o = rezygnacji, zamian, cesji i komplancji	1792	1808
13.	protokół dekretów i recognicji	1792	1808
d) Księgi miejskie Miasta Brzeźnicy			
1.	Protokół transakcji	1629	1689
2.	d ^o = bez oprawy różnych czynności	Z różnych lat	
3.	d ^o = dekretów, komplancji i recognicji	1718	1796
4.	d ^o = z postanowień miejskich wyboru na urzędy	1718	1798
5.	d ^o = dekretów, manifestów, komplancji	1718	1797
6.	d ^o = ----- d ^o = ----- d ^o =----- d ^o =----- d ^o =	1763	1794
7.	d ^o = różnych transakcji	1796	1808
e) Księgi miejskie Miasta Kamińska			
1.	Protokół transakcji wieczystych	1514	1626
2.	d ^o = dekretów, manifestów i recognicji	1576	1611
3.	d ^o = różnych transakcji	1620	1616
4.	d ^o = dekretów, manifestów i recognicji	1529	1696
5.	d ^o = z jednej strony transakcji, a z drugiej strony manifestów i dekretów	1787	1797
6.	Protokół z jednej strony transakcji z drugiej manifestów i dekretów	1787	1795
f) Księgi miejskie Miasta Pławna			
1.	Protokół różnych czynności	1713	1806

(pełnomocnictw), recognicji (zeznań stron), relacji (zeznań urzędowych), rezygnacji, transakcji (sprzedaży), taks (wycen), wizji (ogłędzin), wyborów na urzędy, zamian⁶⁶. Tytuły świadczą o tym, że były to w większości księgi sądowe⁶⁷ i radzieckie⁶⁸.

W zakresie opisu fizycznego wykaz informuje o czterech księgach nieoprawnych z Koniecpola (nr: 1, 2, 30) oraz Brzeźnicy (nr 2)⁶⁹, pozostałe musiały mieć zatem oprawę w stanie przynajmniej dostatecznym. Dwa razy określono format woluminów (Koniecpol nr 1 „in 4°”⁷⁰, nr 4 „języczkowy”⁷¹).

⁶⁶ Łosowski J. 1997, s. 115–144.

⁶⁷ Tandecki J. 2015, s. 424.

⁶⁸ Małczyński K., Bielińska M., Gąsiorowski A. 1971, s. 343.

⁶⁹ Być może nigdy nie były oprawione. Zob. Chojnacka K., Radtke I. 2004, s. 80.

⁷⁰ Format księgi *quarto*, o wymiarach ok. 20 × 15 cm; Zachara-Związek U. 2019, s. 27–28.

⁷¹ Dudka — księga rękopiśmienna formatu *pagina fracta*; Słownik. 1974, s. 29.

Najstarsze księgi zarejestrowane w wykazie posiadał Koniecpol (nr 4, od 1506 r.), ale wyżej na liście (nr 1–3) znajduje się osiem ksiąg nie datowanych z lat „dawnych”, co sugeruje, że były one wcześniejsze, zapewne piętnastowieczne. Według Tadeusza Mencela akta Koniecpola sięgały 1463 r.⁷² Niektóre księgi były zapisywane od dwóch stron (Radomsko nr 23 i 25; Pajęczno nr 8; Kamieńsk nr 5 i 6). Lata krańcowe sześciu ksiąg (Radomsko: nr 9 z lat 1631–1630, nr 21 z lat 1755–1749, nr 24 z lat 1762–1742, nr 32 z lat 1782–1776; Pajęczno nr 5 z lat 1732–1689; Kamieńsk nr 3 z lat 1620–1616), jak podano w spisie, zaczynają się późniejszym rokiem niż rok ich zakończenia. Może to stanowić efekt zwykłej pomyłki lub odzwierciedlać wewnętrzne przemieszczenie chronologiczne woluminów albo praktykę prowadzenia zapisek od końca księgi.

IV. Przemieszczenie akt do Warszawy

Zasób Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie w 1853 r. liczył 1123 księgi grodzkie i ziemskie oraz 131 ksiąg miejskich, co stanowiło łącznie 1254 pozycje inwentarzowe⁷³. W późniejszych latach został zasilony kolejnymi dopływami archiwaliów, m.in. w 1855 r. omawianymi księgami miejskimi powiatu radom[szczań]skiego. Archiwa wojewódzkie zostały zniesione 12 listopada 1880 r.⁷⁴ W związku z tym z Piotrkowa w 1882 r. wywieziono do Warszawy blisko 7000 woluminów dawnych akt piotrkowskich. Wśród nich znalazły się księgi grodzkie i miejskie. Warszawa stała się czwartym docelowym miejscem przechowywania i jednocześnie unicestwienia większości analizowanych ksiąg miejskich (zob. tab. 2).

Tabela 2. Przechowawcy ksiąg miejskich powiatu radomszczańskiego

Źródło: APPT, SPOR, sygn. 1, k. 101v; sygn. 4, k. 20, 31v

Table 2. Keepers of the Radomsko District town records

Source: APPT, SPOR, file No. 1, k. 101v; file No. 4, k. 20, 31v

Lp.	1.	2.	3.	4.
Okres	XV w.–1808	1808–1855	1855–1882	1882–1944 (XXI w.)
Urząd	Kancelarie miejskie	Archiwum Hipoteczne Powiatu Radomskiego w Radomsku	Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Urzednicy	Pisarze aktowi		E.R. Goldman	
	A. 1808– (?)	S. Kobylecki		
	B. (?) –1832	M. Basiński		
	C. 1832–(1851)?	E. Wysocki		
	D. (1851)?–1855	Ł. Janiszewski		

Dalszą koncentrację akt przeprowadzono również w innych ośrodkach w kraju. W latach 1883–1888 do Warszawy przewieziono akta z Kalisza⁷⁵, natomiast księgi miejskie z Lubelszczyzny docelowo trafiły poza Królestwo. Księgi ze wspomnianej Wąwolnicy w latach siedemdziesiątych XIX w. przetransportowano do Archiwum Akt Dawnych w Lublinie, a w 1887 r. do Archiwum Centralnego w Wilnie⁷⁶. Podobne losy podzieliły akta innych miast, np.

⁷² Mencil T. 1959, s. 32.

⁷³ Tomczak A. 1974, s. 108.

⁷⁴ Tomczak A. 1982, s. 115.

⁷⁵ Staszewski J. 1932.

⁷⁶ Księgi. 1998, s. 9–10.

Tabela. 3. Konkordancja sygnatur ksiąg miejskich powiatu radomszczańskiego

Źródło: APPT, SPOR, sygn. 4, k. 30–31v; AGAD, KMB, sygn. Brzeźnica 1–2, 4–7; AGAD, KMP, sygn. Pajęczno 1–12; Inwentarz Brzeźnica. B.d.; Inwentarz Pajęczno. B.d.

Lp.	Spis notariusza			Okładki ksiąg	
				A: grzbiet; B: przednia oprawa strona zewnętrzna; C: przednia oprawa strona wewnętrzna	
	Nr	Tytuł	Lata	Sygn./Tytuł	Lata
1	1.	„Protokół tranzakcyi”	1629–1689	B: „Brzeźnica 1”; C: „№ 1. [...]”; „1”; k. nlb.: „N 1”	C: „[...] 1575–1689.”
2	3.	„[Protokół] dekretów, komplanacyi i recognicii”	1718–1796	B: „Brzeźnica 3”; C: „№ 2. [...]”; 4; k. nlb. „3”, „3”	C: „[...] 1718–1796.”
3	4.	„[Protokół] z postanowień miejskich wyboru na urzędy”	1718–1798	B: „Brzeźnica 4”; C: „№ 4. [...]”; „4 Brzeźnica”	C: „[...] 1718–1798.”
4	5.	„[Protokół] dekretów, manifestów i komplanacyj”	1718–1797	A: „5. Brzeźnica”; C: „№ 5. [...]”	A: „[...] 1738–1789.”; C: „[...] 1738–1789”
5	6.	„[Protokół dekretów, manifestów i komplanacyj]”	1763–1794	B: „Brzeźnica 6”; C: „№ 6 [...]”; „6”	C: „[...] 1763–1787.”
6	7.	„[Protokół] różnych tranzakcyi”	1796–1808	A: „[...] 7. [...]”; B: „Brzeźnica 7”; C: „№ 7. [...]”; k. nlb.: „№ III”, „7”	A: „[...] 1796–1808.”; C: „[...] 1796–1808.”
7	1.	„Protokół dekretów i recognicii”	1540–1589	A: „Pajęczno [...]”; B: „Pajęczno 1”	A: „[...] 1533–1589”
8	2.	„[Protokół] samych dekretów”	1589–1604	k. nlb.: „№ 2 [...]”; „N 14”; „N 2 Pajęczno”	k. nlb.: „[...] 1589–1604.”
9	3.	„[Protokół] wszelkich czynności aktowych”	1590–1791	B: „Pajęczno 3”; C: „№ 3. [...]”; „4.”; „3”; „N 3”	A: „1590–15.”; C: „[...] 1590–1591.”
10	4.	„[Protokół] dekretów i recognicii”	1604–1807	A: „4. Pajęczno 1604–1792”; B: „Pajęczno 4”; C: „№ 4. [...]”; „4”; „N 4”	C: „[...] 1604–1792.”
11	6.	„[Protokół] rezygnacyi, kontraktów i recognicii”	1639–1696	A: „5. Pajęczno [...]”; k. 1: „6 Paję”	A: „[...] 1613–1769”
12	7.	„[Protokół] wszelkich czynności aktowych”	1590–1769	A: „6. Pajęczno [...]”; B: „Pajęczno 7”; C: „8”; „7”; k. 1: „N 7”; „№ 6 [...]”	A: „[...] 1746–1769.”; k. 1 „[...] 1746–1769.”
13	8.	„[Protokół wszelkich czynności aktowych] z jednej połowy, a z drugiej zaczyna się od”	1764–1800 1765–1807	A: „7. Pajęczno [...]”; B: „Pajęczno 8”; k. 1a: „8”; „№ 7 [...]”; „N 8”; k. 1av: „Pajęczno 8”	A: „[...] 1764–1807.”; k. 1a: „[...] 1764–1807.”
14	9.	„Protokół wszelkich czynności”	1779–1807	A: „8. Pajęczno [...]”; B: „Pajęczno 9”; k. 1a: „№ 8. [...]”; „9”	A: „[...] 1779–1807.”; k. 1a: „[...] 1779–1807.”
15	10.	„[Protokół] samych dekretów”	1791–1807	A: „9. Pajęczno [...]”; B: „Dekreta [...]”; „Pajęczno 10”; C: „№ 9. [...]”; na k. 1a „10”; „N 10”	A: „[...] 1791–1807.”; B: „[...] Dnia [1] Januarij 1792”; C: „[...] 1791–1807.”
16	11.	„[Protokół] manifestów”	1792–1795	A: „10. [...] Pajęczno”; B: „Manifesta [...]”; „Pajęczno 11”; C: „№ 10. [...]”; k. 1a: „Pajęczno 11”	A: „[...] 1792–5 [...]”; B: „[...] Dnia 1go Januarij 1792”; C: „[...] 1792–1795.”
17	12.	„[Protokół] rezygnacyi, zamian, cessayi komplanacyj”	1792–1808	A: „11. Pajęczno [...]”; B: „Tranzakcyje [...]”; „Pajęczno 12”; C: „№ 11. [...]”; k. 1a: „N 12”; „12”; „12”	A: „[...] 1792–1808.”; B: „[...] 1go Januarij] 1792”; C: „[...] 1792–1808.”
18	13.	„Protokół dekretów i recognicii”	1792–1808	A: „12. Pajęczno [...]”; B: „Pajęczno 13”; C: „№ 12 [...]”; „13”; „N 13”	A: „[...] 1792–1808.”; C: „[...] 1792–1808.”

Table 3. Concordance of the file numbers of the Radomsko District town records

Source: APPT, SPOR, file No. 4, k. 30–31v; AGAD, KMB, file No. Brzeźnica 1–2, 4–7; AGAD, KMP, file No. Pajęczno 1–12; Brzeźnica Inventory. Undated; Pajęczno Inventory. Undated.

Lp.	Inwentarz archiwalny		
	Sygn.	Tytuł	Lata
1	Brzeźnica 1	„Actionum Civilium Advocatium liber” m. Brzeźnicy	1575–1699
2	Brzeźnica 2	„Prothocollon Civitatis Brzeznicensis et Stara Brzeźnica pro officio D[omi]ni Viceadvocati et DD: Scabinorum” m. Brzeźnicy	1718–1792–1796
3	Brzeźnica 4	„Protocollon Civitatis Brzeznicensis et Stara Brzeźnica pro officio D: Proconsulis et D. D[omi]norum Consulum”	[1718] 1719–1795–1798
4	Brzeźnica 5	Akta wójtowskie i radzieckie m. Brzeźnicy	1737–1789
5	Brzeźnica 6	Akta wójtowskie i radzieckie m. Brzeźnicy	1763–1794
6	Brzeźnica 7	Akta radzieckie i wójtowskie m. Brzeźnicy	1796–1808
7	Pajęczno 1	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1533–1589 [1590]
8	Pajęczno 2	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	[1586] 1589–1604
9	Pajęczno 3	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1590–1791
10	Pajęczno 4	„Liber actorum oppidi Sacrae Regiae Maiestatis Pajęznensis in usum civilem” [radzieckie i wójtowskie]	1604–1792
11	Pajęczno 5	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1639–1769
12	Pajęczno 6	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1746–1777
13	Pajęczno 7	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1764–1807
14	Pajęczno 8	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1779–1807
15	Pajęczno 9	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1791–1807
16	Pajęczno 10	Manifesta m. Pajęczna	1792–1795
17	Pajęczno 11	„Tranzakcye” m. Pajęczna	1792–1808
18	Pajęczno 12	Akta radzieckie i wójtowskie m. Pajęczna	1792–1808

Lublina⁷⁷. Przemieszczenie archiwaliów do Wilna wiązało się z planami włączenia Lubelszczyzny do ziem bezpośrednio wcielonych do Cesarstwa Rosyjskiego. Na terenie zaboru pruskiego akta miejskie staropolskie również były przekazywane do archiwów⁷⁸.

V. Konkordancja sygnatur

Sygnatury i zakresy chronologiczne ksiąg podane w spisie Łukasza Janiszewskiego (1855 r.), opisy znajdujące się na zachowanych współcześnie okładkach jednostek archiwalnych oraz te pochodzące z inwentarza archiwalnego z Archiwum Głównego Akt Dawnych pozwalają na identyfikację ksiąg. Zestawiona w ten sposób konkordancja przyporządkowuje księgi z dziewiętnastowiecznego spisu do obecnie istniejących.

W Archiwum Głównym Akt Dawnych⁷⁹ z analizowanego powiatu zachowały się księgi akt wójtowskich i radzieckich jedynie trzech miast/zespołów: 1) księgi miejskie Brzeźnicy z lat 1575–1808, liczące 6 j.a. (0,35 mb.)⁸⁰, oraz 2) księgi miejskie Pajęczna z lat 1533–1808, składające się z 12 j.a. (0,55 mb.)⁸¹, natomiast 3) księgi miejskie Kamieńska z lat 1780–1797 stanowi zaledwie kilka kart w ramach 1 j.a. (0,01 mb.)⁸². Nie jest pewne, czy pochodziły one z ksiąg opisanych w dziewiętnastowiecznym wykazie, dlatego nie znajdują się one w konkordancji.

W opisach obwolut ksiąg widnieją daty skrajne i sygnatury. Na zewnątrz księgi posiadają przyklejone karteczki z napisami: A) na grzbiecie zawierające: tytuł/zakres lat, np. „Brzeźnica 1738–1789” (nr 4 konkordancji); B) na oprawie przedniej na stronie zewnętrznej na dole podając: tytuł/sygnaturę, np. „Pajęczno 1” (nr 7); ponadto C) na oprawie przedniej na stronie wewnętrznej lub/i pierwszych kartach księgi zapisano: sygnaturę/zakres lat w postaci ułamkowej — nad kreską numer, a pod nią daty skrajne, np. „№ 10/1792–1795” — na karcie 1a tytuł/sygnaturę: np. „Pajęczno 11” (nr 16). Zapewne wtórnie do opisu samych ksiąg został spisany przez notariusza wykaz. Karteczki przyklejone po środku przedniej oprawy z określonym rodzajem wpisów oraz rokiem zaprowadzenia widnieją na trzech księgach: Pajęczno 9 „dekreta”, 10 „manifesta”, 11 „tranzakcje” (nry 15, 16 i 17) to opis wcześniejszy, powstały jeszcze w kancelarii (zob. tab. 3).

Przyporządkowując księgi, wykorzystano archiwalny opis inwentarzowy, ale w większym stopniu sugerowano się tytułami obwolut jako reliktem dziewiętnastowiecznych prac porządkowych.

Opisy te porównywano ze znanymi z wykazu notariusza latami skrajnymi i numerami porządkowymi stanowiącymi sygnaturę. Numeracja ze spisu notariusza początkowo (nry 1–10 konkordancji) jest zbieżna z sygnaturami zapisanymi na karteczkach przyklejonych na dole okładek zewnętrznych z zachowanych ksiąg z Brzeźnicy i Pajęczna, na których podano też nazwę miasta oraz na wewnętrznych stronach okładek liczbę i zakres chronologiczny bądź samą liczbę. Przykładowo księgę o sygn. Brzeźnica 4, która na wewnętrznej stronie okładki ma podany numer „No 4” oraz daty skrajne 1718–1798, zlokalizowano w wykazie notariusza jako pozycję nr 4 z zakresem lat 1718–1798, co oznaczałoby, że wykaz był połączony z nadaniem numeracji księgom. Na obwolutach kolejnych ksiąg (nry 11–18 konkordancji) zapisano dwie różne sygnatury,

⁷⁷ Akta do 1848 r. były przechowywane w archiwum miejskim, potem w Lubelskim Archiwum Akt Dawnych, gdzie archiwista Józef Cękałski podczas porządkowania w latach 1840–1848 nadał im sygnatury. W 1887 r. zostały przewiezione do Centralnego Archiwum w Wilnie. Część akt wróciła po I wojnie światowej, część po 1945 r.; zob. Stankowa M. 1968, s. 11.

⁷⁸ Księga. 2012, s. XIV.

⁷⁹ Walawender A. 1975; Sędek M. 1992.

⁸⁰ Kulecki M. 2008a.

⁸¹ Kulecki M. 2008c.

⁸² Kulecki M. 2008b.

którymi są sąsiadujące ze sobą liczby, np. 11 i 10 posiada Pajęczno 10 (nr 16). Sugerując się zbieżnymi latami skrajnymi, zaszeregowano tę jednostkę jako księgę nr 11 w spisie notariusza. Różnica w wartościach między sygnaturami w spisie i na obwolutach wynosi jeden i wynika z pomyłki lub zaginięcia występującej pierwotnie księgi. Księgi zidentyfikowano dzięki zbieżności obu lub jednego z parametrów (sygnatury lub lat skrajnych księgi). Wątpliwości budzi jedynie wyraźnie różniący się zakres lat (żadna z dat skrajnych nie powtarza się) w przypadku Brzeźnica 5 (nr 4), którą przyporządkowano na podstawie sygnatury i numeru w spisie.

Sygnatury oraz daty skrajne na oprawie i pierwszych stronach ksiąg wypisano czarnym atramentem bądź jaśniejszym brązowym lub ołówkiem, co może sugerować przynajmniej trzykrotne numerowanie ksiąg. Staranne oznaczenia w postaci ułamkowej być może pochodzą z czasu spisania ksiąg przez notariusza.

VI. Skala zniszczeń

Podjęte analizy archiwoznawcze pozwalają na ustalenie wielkości produkcji sześciu kancelarii miejskich oraz stopnia jej zniszczenia. W skali sześciu zespołów omawianych ksiąg miejskich zachowało się jedynie 16% akt (tab. 4). Przypadek większości produktów tych kancelarii miejskich wynikał z celowego zniszczenia w czasie II wojny światowej. Porównanie zespołów archiwalnych i stanu kancelaryjnego akt to cenny parametr określający wielkość potencjalnych strat⁸³.

Tabela 4. Stan zachowania ksiąg miejskich powiatu radomszczańskiego

Źródło: Inwentarz Brzeźnica. B.d.; Inwentarz Pajęczno. B.d.; APPT, SPOR, sygn. 1, k. 101v; sygn. 4, k. 30–31v; Wolff A. 1957, s. 209, 212, 214, 215; Włodarczyk Z. 2015, s. 82, 101; Jaworski R. 2017, s. 100

Table 4. State of preservation of the Radomsko District town records

Source: Brzeźnica Inventory. Undated; Pajęczno Inventory. Undated; APPT, SPOR, file No. 1, k. 101v; file No. 4, k. 30–31v; Wolff A. 1957, pp. 209, 212, 214, 215; Włodarczyk Z. 2015, pp. 82, 101; Jaworski R. 2017, p. 100

Lp.	Miasto powiatu radom [szczań]skiego	XIX w.	1944 r.		XXI w.	A. Wolff	
		wol.	%		wol.	wol.	
		było	zniszczono	ocalało	jest	było	zniszczono
1.	Radomsko	45 (53*/50**)	100	0	0	45	45
2.	Konieczpol	35 (50***)	100	0	0	30	30****
3.	Pajęczno	13	7,7	92,3	12	12	4
4.	Brzeźnica	7	14,3	85,7	6	7	4
5.	Kamieńsk	6	100	0	0	6	6****
6.	Pławno	1	100	0	0	1	1
Łącznie		107 (127/130)	83,2	16,8	18	101	90

Legenda:

- * Liczba ksiąg w 1804 r.
- ** Liczba ksiąg w 1811 r.
- *** Liczba w wykazie E.R. Goldmana z lat 1843/1860.
- **** Zachowane jedynie fragmenty.

Key:

- * The number of books in 1804.
- ** The number of books in 1811.
- *** The number in E.R. Goldman's inventory from the years 1843/1860.
- **** Preserved only in fragments.

⁸³ Niejednokrotnie zespoły innych twórców zostały uszczuplone w większym stopniu i w krótszym czasie od swego wytworzenia, w wyniku innych zdarzeń losowych. Przykładowo dziewiętnastowieczne akta dziekana szadkowskiego zachowały się obecnie jedynie w 10%. Zob. Szkutnik P. 2011, s. 51.

Powstały na podstawie przedwojennych spisów wykaz strat autorstwa A. Wolffa⁸⁴ podaje mniejszą pierwotnie liczbę ksiąg (Koniecpol, Pajęczno) niż spis notariusza oraz większe ubytki (Pajęczno, Brzeźnica) aniżeli współczesne inwentarze. A. Wolff przypuszczał, że spis E.R. Goldmana, na którym bazował, w granicach chronologicznych ksiąg miejskich zawiera akta z czasów pruskich. Mimo iż w spisie E.R. Goldmana nie ma o tym wzmianki, a akta pruskie są wymienione oddzielnie⁸⁵. Różnice między pierwotną liczbą ksiąg w kancelarii twórcy a ich liczbą u kolejnych przechowawców można różnie wyjaśniać. W wyniku prac porządkowych księgi wytworzone w kancelarii mogły ulec deformacjom⁸⁶. W porównaniu z obecnym inwentarzem stan kancelaryjny może wykazywać np. mniejszą liczbę ksiąg, zapewne później podzielonych na części⁸⁷. W badanym przykładzie mamy natomiast do czynienia z typowym zjawiskiem zmniejszania się liczby jednostek wraz z upływem czasu. Niedokładności w szacowaniu strat wynikają zaś z tego, że jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. wiele zespołów miejskich nie było dokładnie rozpoznanych⁸⁸. Nawet obecnie rozpoznanie i właściwy opis ksiąg oddający zawartość wymaga szerszych analiz⁸⁹, zwłaszcza że podany w inwentarzu archiwalnym nie zawsze musi być zgodny ze stanem faktycznym⁹⁰.

Zestawienie (tab. 3) uwidacznia całkowity przepadek produkcji aktowej czterech z sześciu miast. Szczególnie dotkliwy uszczerbek stanowią kilkudziesięciotomowe akta Koniecpola i Radomska, które również straciło w całości staropolskie księgi ziemskie⁹¹. Monografie Radomska⁹², ale także Pławna⁹³, nie mogły się zatem na nich opierać. Kilkustronicowe szczątki nie pozwalają na przesłedzenie staropolskiej historii Kamieńska⁹⁴. Informacje z zachowanych ksiąg miejskich wzbogaciły za to monografie Brzeźnicy⁹⁵ i Pajęczna⁹⁶.

Koncentracja akt w Archiwum Głównym Akt Dawnych przyniosła zgubne skutki⁹⁷. W trakcie II wojny światowej aż 264 zespoły akt miejskich i wiejskich zostały zniszczone, w tym dla 118 miast i 13 wsi dokumentację uznano za całkowicie zaginioną⁹⁸. Spośród ksiąg Starej Warszawy liczących do 1944 r. 2325 jednostek pozostało jedynie 251 ksiąg, tj. 10% historycznego zasobu⁹⁹. W przypadku Częstochowy ksiąg pierwotnie było 51, a zachowały

⁸⁴ Wolff A. 1957, s. 209; nr 22. Brzeźnica 1575–1808, było ksiąg 7, zniszczonych 4; s. 212; nr 69. Kamieńsk 1541–1797, było ksiąg 6, prawie wszystkie zniszczone, zachowały się fragmenty 1780–1797; s. 212; nr 82. Koniecpol 1506–1806, było ksiąg 30, prawie wszystkie zniszczone, zachowały się fragmenty 1674–1676, 1732; s. 214; nr 145. Pajęczno 1533–1808, było ksiąg 12, zniszczonych 4; s. 215; nr 152. Pławno 1713–1806, była 1 księga, zniszczona; s. 215; nr 167. Radomsko 1565–1807, było ksiąg 45, wszystkie zniszczone. Bilans strat opracowany przez A. Wolffa opiera się na spisie E.R. Goldmana dotyczącym zasobu piotrkowskiego oraz dla Brzeźnicy dodatkowo na Archiwamtu Warszaw.

⁸⁵ Jaworski R. 2017, s. 100.

⁸⁶ Zbiór. 2001, s. 522.

⁸⁷ Wolff A. 1957, s. 178.

⁸⁸ Walawender A. 1975, s. 247.

⁸⁹ Żurek D. 2016, s. 422.

⁹⁰ Nabiałek K. 2020, s. 351.

⁹¹ Nowak T.A. 2012, s. 5.

⁹² Górecki J. 1982, s. 29.

⁹³ Bartnik B. 2006.

⁹⁴ Goldberg J. 1961, s. 33.

⁹⁵ Ogórowski H., Ogórowski I. 2007, s. 213.

⁹⁶ Pach J., Pach K. 2002, s. 247.

⁹⁷ Akta miasta Płocka liczące 127 woluminów spisano w archiwum gubernialnym przy Trybunale Cywilnym Płockim w 1847 r. W latach osiemdziesiątych XIX w. zostały przeniesione do Archiwum Akt Dawnych w Warszawie i spłonęły w 1944 r. Ocalały jedynie cztery księgi ławnicze uprzednio wypożyczone; zob. Księga. 1995, s. 1.

⁹⁸ Wolff A. 1957, s. 192.

⁹⁹ Księga. 2021, s. 15.

się jedynie trzy¹⁰⁰, po zniszczonych pozostały tylko wybrane wypisy¹⁰¹. Numeracja pierwotna ksiąg w stosunku do liczby woluminów zachowanych obecnie wykazuje duże ubytki, np. ksiąg miejskich łączycyckich¹⁰². Przejętych z białostockiego magistratu w XIX w. było 14 ksiąg, ale przetrwały tylko trzy¹⁰³. Straty dawnego archiwum piotrkowskiego były ogromne, choć dokładnie znane są tylko w zakresie ksiąg ziemskich i grodzkich¹⁰⁴. Opublikowany wykaz zaginionych ksiąg stanowi katalog źródeł potencjalnych¹⁰⁵, które w całości lub w większości należy uznać za już nieistniejące.

VII. Zakończenie

Staropolskie akta miejskie powiatu radomszczańskiego, nieprzydatne już w praktyce kancelaryjnej, na początku XIX w. przekazano do archiwum hipotecznego powiatu, a następnie Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie, skąd trafiły do Warszawy. Zasób liczył łącznie 107 woluminów stanowiących produkcję aktową sześciu miast. W opisującym je wykazie w tytułach ksiąg określono ramy chronologiczne oraz rodzaje wpisów. Najwcześniejsza księga, z Koniecpola, rozpoczęła się w roku 1506, jednak były również starsze, sięgające XV w. W opisie fizycznym kilku ksiąg odnotowano brak oprawy i formatów. Niektóre księgi były zapisywane dwustronnie.

Dzięki datom skrajnym i sygnaturom widniejącym na obwolucach oraz zawartym w inwentarzu udało się przyporządkować istniejące księgi do wyliczonych w spisie. Zupełny brak zgodności dat skrajnych wystąpił jedynie przy księdze o sygn. Brzeźnica 5 (nr 4 konkordancji), co może wynikać z pomyłki w spisie notariusza. Dla około połowy jednostek sygnatura z obwoluty jest tożsama z podaną w spisie. Sygnatury ułamkowe na obwolucach powstały zapewne w czasie spisania ksiąg. Porównanie stanu pierwotnego akt miejskich z obecnym ukazuje ogromnisze zniszczeń. Zachowało się jedynie 16% ksiąg, tj. akta tylko dwóch z sześciu miast powiatu.

Patrząc z obecnej perspektywy, trzeba stwierdzić, że decyzja o relokacji akt okazała się katastrofalna w skutkach. Akta zgromadzone w wielkiej masie, w jednym miejscu w archiwum łatwo stały się przedmiotem celowego i masowego niszczenia przez niemieckiego okupanta.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AACz [Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej], KWM [Księgi wójtowskie i miejskie], sygn. KW 2.
 AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], KMB [Księgi miejskie Brzeźnica], sygn. Brzeźnica 1–2, 4–7.
 AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], KMP [Księgi miejskie Pajęczno], sygn. Pajęczno 1–12.
 APPT [Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim], SPOR [Sąd Pokoju Okręgu Radomszczańskiego], sygn. 1, 4.

Pomoce archiwalne

- Inwentarz Brzeźnica. B.d. Inwentarz zespołu PL, 1/107: Księgi miejskie Brzeźnica, 1575–1808, <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/brzeznm107.xml> (dostęp 30.05.2021).
 Inwentarz Pajęczno. B.d. Inwentarz zespołu PL, 1/143: Księgi miejskie Pajęczno, 1533–1808, <http://agad.gov.pl/pomoce/pajecznm143.xml> (dostęp 30.05.2021).

¹⁰⁰ Nowak T.A. 2013, s. 49–51.

¹⁰¹ W ich nagłówku widnieje napis „Piotrkowski Archiw”, jako tytuł wykazu ksiąg z Archiwum Głównego Akt Dawnych; AACz, KWM, sygn. KW 2, s. 1.

¹⁰² Stolarczyk T. 2013, s. 206.

¹⁰³ Sztachelska A. 1968, s. 121–123.

¹⁰⁴ Matuszak T. 2019, s. 18–19.

¹⁰⁵ Grulkowski M. 2015, s. 50.

Kancelarie. B.d. „Kancelarie notariuszy radomszczańskich. Spis akt”, mps, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, nr 127–138.

Źródła i opracowania publikowane

- Bartnik Bolesław. 2006. *Monografia Pławna. Z dziejów zapomnianych miast*, Pławno.
- Bartoszewicz Agnieszka. 2012. *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Bartoszewicz Agnieszka. 2014. *Średniowieczne księgi sądowe polskich miast — dzieje powstania zespołów i kolekcji*, [w:] *Dziedzictwo utracone — dziedzictwo odzyskane*, red. A. Kamler, D. Pietrkiewicz, Warszawa, s. 159–174.
- Chojnacka Kazimiera, Radtke Irena. 2004. *Opracowywanie materiałów archiwalnych z okresu staropolskiego*, [w:] *Metodyka pracy archiwalnej*, red. S. Nawrocki, S. Sierpowski, Poznań, s. 70–113.
- Frąś Marcin. 2018. *Kancelarie wielkopolskich miast prywatnych jako problem badawczy*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 15, 3, s. 35–42, http://wrh.edu.pl/wp-content/uploads/2019/04/037_Marcin-Fr%C4%85%C5%9B_WRH_XV_no3.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Goldberg Jakub. 1961. *Z dziejów Kamięńska do początków XIX wieku*, „Rocznik Łódzki”, 5, s. 33–51.
- Górecki Jerzy. 1982. *Z dziejów miasta Radomska*, Radomsko.
- Górski Zbigniew. 1980. *Materiał pisarski i oprawy ksiąg miejskich sądowych Starej Warszawy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia”, 16, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 114, s. 117–132, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_\(114\)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_\(114\)-s117-132/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_\(114\)-s117-132.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_(114)/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_(114)-s117-132/Acta_Universitatis_Nicolai_Copernici_Nauki_Humanistyczno_Spoeczne_Historia-1980-t16_(114)-s117-132.pdf) (dostęp 01.09.2022).
- Grułkowski Marcin. 2013. *Definicja i klasyfikacje ksiąg miejskich. Księgi w kancelariach miast obszaru Hanzy*, [w:] *Nauki pomocnicze historii. Teoria, metody badań, dydaktyka*, red. A. Jaworska, R. Jop, Warszawa, s. 119–148.
- Grułkowski Marcin. 2015. *Najstarsze księgi miejskie Głównego Miasta Gdańska z XIV i początku XV wieku. Studium kodykologiczne*, Warszawa.
- Historia. 1981. *Historia państwa i prawa Polski*, 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa.
- Instrukcja. 1953. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław.
- Jaroszek Kazimierz. 2004. *Notariusze działający na terenie Królestwa Polskiego w latach 1808–1915. (Wykaz kancelarii notarialnych przechowywanych w archiwach państwowych)*, [w:] *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*, red. S. Piątkowski, K. Skupieński, Radom, s. 177–201.
- Jaworski Rafał. 2016. *Archiwum Akt Dawnych w Piotrkowie i archiwalia piotrkowskie w świetle korespondencji Erazma R. Goldmana z Romualdem Hubem (1870–1876)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 17, 2, s. 92–113, https://www.pzh.edu.pl/zeszyty/pzh_17_2/Artykuly/pzh17_2_06.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Jaworski Rafał. 2017. *Erazma Goldmana Spis Archiwów Akt Dawnych w Królestwie [Polskim]*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, 8 (10), s. 81–110, <http://dx.doi.org/10.12775/AKZ.2017.003>
- Księga. 1995. *Księga ławnicza miasta Płocka 1489–1517*, oprac. D. Poppe, Warszawa.
- Księga. 2009. *Księga sądowa miasta Kamionki w ziemi lubelskiej 1481–1559*, oprac. A. Sochacka, G. Jawor, Lublin.
- Księga. 2012. *Księga ławnicza miasta Nowego nad Wisłą (1416–1527)*, wyd. K. Mikulski, W. Nowosad, Toruń.
- Księga. 2019. *Księga miasta Firleja (Firlejowa). Wpisy wieczyste i wójtowsko-radzieckie (1690–1811)*, wyd. H. Seroka, Lublin.
- Księga. 2021. *Księga ławnicza Starej Warszawy z lat 1453–1471 (1472)*, wyd. A. Bartoszewicz, K. Warda, U. Zachara-Związek, [w:] *Księgi ławnicze Starej Warszawy z lat 1453–1535*, red. A. Bartoszewicz, Warszawa, s. 7–276.
- Księgi. 1998. *Księgi sądowe miasta Wąwolnicy z lat 1476–1500*, oprac. G. Jawor, A. Sochacka, red. R. Szczygieł, Lublin.

- Kulecka Alicja. 2014. *Archiwum Państwowe w Wilnie (1922–1939)*, „Archeion”, 115, s. 283–334, https://www.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2022/02/Arch_CXV.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Kulecki Michał. 2008a. *Księgi miejskie Brzeźnica, 1575–1808*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa, s. 191.
- Kulecki Michał. 2008b. *Księgi miejskie Kamieńsk, 1780–1797*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa, s. 195.
- Kulecki Michał. 2008c. *Księgi miejskie Pajęczno, 1533–1808*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa, s. 201.
- Kulecki Michał. 2008d. *Staropolskie księgi miejskie — wprowadzenie ogólne (dot. zespołów nr: 97–99, 101–103, 106–108, 110, 114–118, 120–121, 123–125, 127, 131–132, 134–136, 138–148, 150–152, 154, 157–162, 445–446)*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, red. D. Lewandowska, Warszawa, s. 180–183.
- Łosowski Janusz. 1989. *Księgi miejskie Bełżyc (XVI–XVIII w.)*, „Archeion”, 86, s. 33–62.
- Łosowski Janusz. 1997. *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin.
- Malec Dorota. 2007. *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków.
- Małczyński Karol, Bielińska Maria, Gąsiorowski Antoni. 1971. *Dyplomatyka wieków średnich*, Warszawa.
- Matuszak Tomasz. 2012. *Źródła do dziejów oświaty w zasobie Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 13, s. 239–261, https://www.pzh.edu.pl/zeszyty/pzh_13/Miscelanea/14%20-%20Matuszak,%20Zrodla.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Matuszak Tomasz. 2019. *Z dziejów Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *W 100-lecie działalności Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim. Księga jubileuszowa*, red. T. Matuszak, Piotrków Trybunalski, s. 13–33.
- Mencel Tadeusz. 1959. *Losy staropolskich akt partykularnych w latach 1795–1815*, „Archeion”, 31, s. 23–35, https://www.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2022/02/archeion_tom_xxxi.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Mieczyński Grzegorz. 2017. *Janiszewski Łukasz (1803–1889)*, [w:] *Radomszczański słownik biograficzny*, 1, red. G. Mieczyński, Radomsko, s. 69, <http://pthrad.ayz.pl/wp-content/uploads/2017/10/S%C5%82ownik2017.pdf> (dostęp 01.09.2022).
- Nabiałek Karol. 2020. *O potrzebie zinwentaryzowania i skatalogowania ksiąg miejskich. Na marginesie opracowania: Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku. Oprac. Agnieszka Bartoszewicz, Krzysztof Mrozowski, Maciej Radomski, Katarzyna Warda. Red. Agnieszka Bartoszewicz. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017, ss. 184*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 12 (16), s. 343–359, <https://doi.org/10.31261/SPiP.2020.16.15>
- Nowak Tomasz Andrzej. 2012. *Księgi metrykalne parafii św. Lamberta w Radomsku, 1, Księga zawartych małżeństw z lat 1735–1796*, Radomsko, <http://pthrad.ayz.pl/wp-content/uploads/2017/08/M1-calosc-do-druku-z-poprawkami.pdf> (dostęp 01.09.2022).
- Nowak Tomasz Andrzej. 2013. *Częstochowa i jej mieszkańcy w świetle wypisów z najstarszej księgi wójtowskiej Częstochowy z lat 1582–1605*, „Ziemia Częstochowska”, 39, s. 49–76.
- Ogórowski Henryk, Ogórowski Ireneusz. 2007. *Brzeźnica wczoraj i dziś*, Nowa Brzeźnica.
- Pach Jadwiga, Pach Krzysztof. 2020. *Pajęczno poprzez wieki, Częstochowa*.
- Robótka Halina, Ryszewski Bohdan, Tomczak Andrzej. 1989. *Archiwistyka*, Warszawa, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=80071> (dostęp 11.02.2023).
- Samsonowicz Henryk. 1997. *Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań, s. 477–484.
- Sankowski Stanisław. 1995. *Z dziejów miasta Radomska (do 1939 r.)*, Radomsko.
- Sędek Marek. 1992. *Księgi miejskie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. T. Zielińska, Warszawa, s. 60.
- Sieradz. 2014. *Sieradz, 1, Sieradz. Dzieje miasta do 1793 roku*, red. Z. Anusik, Łódź–Sieradz.
- Słownik. 1894. *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim, 1, Od A do E włącznie*, oprac. J. Karłowicz, Kraków, <https://polona.pl/item/sownik-wyrazow-1>

- obcego-a-mniej-jasnego-pochodzenia-uzywanych-w-jezyku-polskim-z-l-od,ODMINTgyNTI/6/#info:metadata (dostęp 01.09.2022).
- Słownik. 1974. *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa.
- Stankowa Maria. 1968. *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa.
- Staszewski Janusz. 1932. *Losy ksiąg i dokumentów miejskich kaliskich w XIX wieku*, „Archeion”, 10, s. 121–126, https://www.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2022/02/ARCHEION_TOM_X.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Stefani Włodzimierz. 2017. *Ziółkowski Marcin Andrzej (1790–1864)*, [w:] *Radomszczański słownik biograficzny*, 1, red. G. Mieczynski, Radomsko, s. 220–221, <http://pthrad.ayz.pl/wp-content/uploads/2017/10/S%C5%82ownik2017.pdf> (dostęp 01.09.2022).
- Stolarczyk Tomasz. 2013. *Księgi miejskie jako źródło do dziejów konwentów dominikańskich na przykładzie ksiąg miejskich Łęczycy*, „Rocznik Łódzki”, 60, s. 205–211, http://roczniklodzki.pl/rocznik_60/Rocznik_Lodzki_60.pdf (dostęp 01.09.2022).
- Superczyński Mateusz. 2021. *Kancelaria i archiwum miasta Chelмна w okresie przedrozbiorowym (XIII w. — 1772 r.)*, Toruń.
- Szkutnik Piotr. 2011. *Zespół akt dekanatu szadkowskiego w zasobie Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Część II*, „Biuletyn Szadkowski”, 11, s. 37–52, <https://repozytorium.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/3194/P.Szkutnik.pdf> (dostęp 01.09.2022).
- Sztachelska Alina. 1968. *Trzy księgi miejskie białostockie*, „Archeion”, 50, s. 121–142.
- Szwed Ryszard. 1982. *Sześćdziesiąt lat Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim*, „Rocznik Łódzki”, 32, s. 253–273.
- Tandecki Janusz. 2015. *Dokumenty i kancelarie miejskie*, [w:] *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa, s. 407–446.
- Tandecki Janusz, Kopiński Krzysztof. 2014. *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa.
- Testamenty. 2017. *Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku*, oprac. A. Bartoszewicz i in., Warszawa.
- Tomczak Andrzej. 1982. *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń.
- Tomczak Andrzej. 1974. *Zarys dziejów archiwów polskich*, 1, *Do wybuchu I wojny światowej*, Toruń.
- Walawender Antoni. 1975. *Księgi miejskie*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, 1, *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Karwasinska, Warszawa, s. 243–266.
- Włodarczyk Zdzisław. 2005. *Wieluńskie w dobie Prus Południowych 1793–1806*, Wieluń.
- Włodarczyk Zdzisław. 2015. *Na przełomie epok. Radomsko pod panowaniem pruskim (1793–1806)*, Radomsko.
- Wolff Adam. 1957. *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*, [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, 1, *Archiwum Główne Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa, s. 175–221.
- Wróbel-Lipowa Krystyna. 1991/1992. *Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F Historia, 46/47, 21, s. 485–497, [https://www.bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia-r1991_1992-t46_47-s485-497/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia-r1991_1992-t46_47-s485-497.pdf](https://www.bazhum.muzhp.pl/media/files/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia-r1991_1992-t46_47/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia-r1991_1992-t46_47-s485-497/Annales_Universitatis_Mariae_Curie_Sklodowska_Sectio_F_Historia-r1991_1992-t46_47-s485-497.pdf) (dostęp 01.09.2022).
- Zachara-Związek Urszula. 2019. *Łacina późnośredniowiecznych ksiąg ławniczych starej Warszawy*, Warszawa.
- Zbiór. 2001. *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych w latach 1952–2000*, oprac. M. Tarakanowska, E. Rosowska, Warszawa.
- Żurek Dorota. 2016. *Najstarsza księga miejska Chranowa. Studium źródłoznawcze*, „Archeion”, 117, s. 421–439, https://www.archiwa.gov.pl/wp-content/uploads/2022/02/Archeion_117_lekki-2.pdf (dostęp 01.09.2022).